

УДК 331.5:502.1

О. М. Могильний,
 д. е. н., професор кафедри теоретичної та прикладної економіки, ректор,
 Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості, м. Київ

АГРАРНА ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ: "РЕСУРСНЕ ПРОКЛЯТТЯ"¹ ЧИ ЛОКОМОТИВ РОЗВИТКУ?

O. Mogylnyi,
 Dr. Sc. (Econ.), Prof., Dept. of Theoretical and Applied Economics; Rector,
 State Employment Service Training Institute, Kyiv, Ukraine

THE AGRICULTURAL ECONOMY OF UKRAINE: "RESOURCE CURSE"² OR THE ENGINE OF DEVELOPMENT?

У статті здійснено спробу спростування популярної догми про те, що експортно-сировинне сільське господарство стримує постіндустріальний економічний розвиток країни, особливо у довгостроковій перспективі.

З критичних позицій здійснено аналіз окремих доказів поширення на аграрний сектор наслідків "голландської хвороби" або "парадоксу достатку". Це, зокрема, надмірна залежність економіки від кон'юнктури глобальних агропродовольчих ринків, зростання внутрішніх цін, перетікання капіталів у сировинні галузі, рента орієнтована поведінка певних груп інтересів, зниження якості інститутів, "втеча" капіталів і нераціональне споживання доходів, консервація архаїчної структури економіки, видів професійної діяльності та зайнятості.

Запропоновано визначальні державно-регуляторні заходи з метою нейтралізації внутрішніх і зовнішніх впливів на економіку через переважно сировинну структуру експорту впливовими операторами аграрного ринку.

This article is an attempt to refute the popular dogma of some of the scientists that agricultural development oriented to export of raw production hinders post-industrial economic development, especially in the long term.

The study has made a critical analysis of some evidence regarding the spread of consequences of "Dutch disease" or the "paradox of plenty" to the agricultural sector. In particular, it is excessive dependence on the conjuncture of global agro-food markets, rising domestic prices, capital flow to the primary sector, rent-oriented behaviour of certain interest groups, reducing quality of institutions, "capital flight" and irrational consumption of abnormal returns, preservation of archaic economic structure, types of professional activities and employment.

The article also proposed a constitutive, state-regulatory measures to neutralize internal and external influences on the economy through overwhelming raw-materials-oriented export by influential operators in the agricultural market.

Ключові слова: пріоритетність сільського господарства, сировинна структура експорту, "голландська хвороба", динаміка економічного розвитку, руйнівне економічне зростання.

Key words: priority of agriculture, raw-materials-oriented export, Dutch disease, the dynamics of economic development, destructive economic growth.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Україна одна з небагатьох держав світу, яка, маючи значний експортний потенціал сільського господарства, не реалізувала його, хоча і входить у трійку світових лідерів (після США і ЄС) за експортними позиціями деяких видів зернових і технічних культур та соняшникової олії.

Останнім часом окремі політики, топ-менеджери високого рівня і вчені ставлять під сумнів доцільність надання державою пріоритетного значення галузі сільського господарства як своєрідної "точки росту" та рушія системного підвищення рівня конкурентоспроможності української економіки у стратегічному сенсі. Із безлічі

¹ Термін "прокляття ресурсів" або "парадокс достатку" був уперше використаний Річардом М. Ауті в 1993 р. для опису ситуації, за якої країни, багаті природними ресурсами, як правило, не в змозі використати цю перевагу для сталого розвитку економіки і, всупереч очікуванням, мали нижчі темпи економічного зростання, ніж країни, які володіють меншими природними ресурсами.

² The term "resource curse" or the "paradox of plenty" was first used by Richard M. Auti in 1993 to describe how countries rich in natural resources were unable to use that advantage to boost sustainable economic development and how, contrary to expectations, had lower economic growth than countries without an abundance of natural resources.

факторів різнонаправленого впливу на динаміку економічного росту виділімо один — експортну орієнтованість сільського господарства. Спеціальних наукових публікацій, присвячених аграрному сектору в зазначеному контексті достатньо [1]. Найбільш гостро з порушеного питання ведуться дискусії під час перемовин з питань отримання кредитів від МВФ чи Світового банку, обговорення проектів державного бюджету та податкового кодексу, в суперечках кандидатів на посаду Президента України, чи виборів у народні депутати.

Маємо визнати, що на урядовому і законодавчому рівні, як правило, не заперечується пріоритетність сільськогосподарської галузі. У розділі "Україна: стратегія та виклики" урядової програми дій визначено, що зерно — це українська нафта та газ. Законом України від 6 вересня 2012 року № 5205 "Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць" на сільське господарство поширюються заходи державної політики в інвестиційній сфері протягом 2013 — 2032 років. Не втратив чинності також Закон України від 17 жовтня 1990 року № 400 "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", яким визначено умови, зміст і межі державної пріоритетності.

Проте у державної політики щодо надання пріоритетності аграрному сектору все більше опонентів. Оскільки такий підхід вважається ознакою слаборозвиненої держави і як би консервує її відсталість на тривалу перспективу. Найбільш поширеною є думка, що "Попри рекордні врожаї, українське сільське господарство неспроможне стати драйвером економіки. Навпаки, великі інвестиції олігархічного бізнесу в АПК здатні перетворитися на джерело численних соціально-економічних проблем" [2].

Отже, активно дискутуються як мінімум дві діаметрально протилежні позиції. З одного боку, вважається, що маючи родючі чорноземи, кваліфіковану робочу силу і сприятливі кліматичні умови, Україна немов би приречена бути високорозвиненою державою. З іншого боку, потужний агресивний потенціал і є причиною відставання в економічному розвитку від світових лідерів. Суперечливість думок щодо пріоритетності чи другорядності аграрного сектору в стратегіях розвитку держави спонукає до дискусії.

МЕТА СТАТТІ

Обґрунтувати науково-методологічну некоректність доказів про другорядність галузі сільського господарства в стратегіях глобальної конкурентоспроможності економіки країни через довгострокові наслідки "парадоксу достатку", або "голландської хвороби".

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

З давніх часів учені різних наукових течій досліджують причини багатства одних народів і відставання інших та постійного поглиблення цієї прірви в часі. Поява "економічного дива" в окремих країнах лише підтверджує закономірність цього дисбалансу і ще більше демонструє несправедливість у розподілі обмежених планетарних ресурсів. Статистика підтверджує, що країни "золотого мільярда", де проживає 15 % населення, споживають майже 85 % світових ресурсів, а США, виробляючи 20 % світового ВВП, споживає приблизно 45 % світового продукту [3, с. 9]. Це, без перебільшення фундаментальна проблема, особливо актуалізувалась починаючи з другої половини ХХ ст. в умовах агресивного наступу глобалізації, консервації традиційного світового поділу праці, збільшення обсягів та інтенсивності торгівлі, загострення конкурентної боротьби за вкрай обмежені і вичерпані ресурси між розвиненими, транзитивними країнами та країнами, що розвиваються, гіперфіналізації³ світової економіки тощо. За риторикою багатих країни про необхідність дотримання засад вільноринкової економіки у зовнішньоторговельних відносинах не рідко ховається пресловутий протекціонізм товаровиробникам і споживачам агропродовольчої продукції, спрямований на посилення конкурентних переваг, гарантування продовольчої безпеки для своїх народів, забезпечення загальноприйнятних стандартів життя в сільській місцевості та дотримання принципів сталого сільського розвитку.

У рецензії П. Ореховського на книгу Е. Райнерта "Як багаті країни стали багатими, і чому бідні країни залишаються бідними" зазначається, що на відміну від порівняльних переваг у міжнародній торгівлі Д. Рікардо⁴ до економічних моделей залучається фактор неоднорідності галузей і секторів економіки щодо впливу на прискорення чи галь-

³ Фінаंसілізація — це процес перетворення фінансового капіталу у фіктивний та віртуальний капітал, звуження усіх функцій з обслуговування реальної економіки, домінування і тотальний контроль фінансово-олігархічного капіталу над матеріальним виробництвом.

⁴ У книзі "Засади політичної економії і оподаткування" (1817) Давид Рікардо обґрунтував теорію порівняльних переваг і показав, що міжнародна торгівля може бути вигідною кожній з двох країн навіть тоді, коли жодна з них не має абсолютних переваг у виробництві конкретних товарів. Адаже у будь-якій країні знайдеться такий товар, виробництво якого буде вигіднішим завдяки відмінностям у внутрішніх альтернативних витратах конкретного товару порівняно з виробництвом у торгового партнера. Саме за таким товаром країна матиме порівняльну перевагу, а товар стане об'єктом зовнішньоторговельних операцій. Звідси вигідність спеціалізації, поділу праці і торгівлі // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : Теорія відносних переваг http://kykiduki.at.ua/publ/ekonomichni_statti/eorijaidnosnikh_perevag/1-1-0-36

**Таблиця 1. Сільське господарство в економіці України
(у відсотках до загального підсумку)**

Показник	У середньому за 2001-2005рр.	2005	2010	2013	2013 р. до 2001-2005 рр.
Валова додана вартість*	11,9	10,4	8,7	10,0	-1,9
Зайнятість населення, всього	21,0	19,3	15,3	17,5	-3,5
з них наймані працівники	9,2	6,9	9,3	9,1	-0,1
Експорт**	12,1	12,6	19,3	26,8	+14,7
Частка готових харчових продуктів у експорті	26,8	30,0	25,9	21,0	-5,8
Імпорт**	7,5	7,4	9,5	10,7	+3,2
Частка готових харчових продуктів у імпорті	27,8	39,3	43,5	39,3	+11,1
Оптовий товарооборот продтоварами	13,4	...	19,5	19,0	+5,6
Роздрібний товарооборот продтоварами підприємств	46,0	42,0	39,0	41,0	-5,0
Вартість основних засобів, на початок року	7,6	6,5	2,6	4,0	-3,6
Капітальні інвестиції	4,8	5,3	6,0	7,0	+2,2
Прямі іноземні інвестиції	2,1	2,5	1,7	1,3	-0,8

*Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг.

**Товарна група 1-24 УКТЗЕД (живі тварини, продукція тваринного і рослинного походження, жири та олії тваринного і рослинного походження, готові харчові продукти).

Джерела: розраховано за публікаціями Державної служби статистики: "Статистичний щорічник України", "Сільське господарство України", "Зовнішня торгівля України", "Основні засоби України", "Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України", "Баланс основних засобів України", "Оптова і біржова торгівля України", "Роздрібна торгівля України" // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

мування темпів соціально-економічного розвитку країн. Автор рецензованої публікації, спираючись на структурний аналіз емпіричних даних стверджує, що "...проста лібералізація міжнародної торгівлі призводить до того, що одні країни спеціалізуються на бідності й невігластві, а інші — на багатстві і знаннях" [4, с. 148].

Це явище також відоме як феномен "голландської хвороби"⁵, або "ресурсного прокляття" [5, с. 27—33]. Оскільки ці два підходи є дотичними за аргументацією щодо значимості впливу сировинних галузей економіки в стратегіях конкурентного розвитку країн, то в подальшому за аналогією розглянемо причини за якими стратегічна пріоритетність експортно-сировинного сільського господарства пов'язується з нібито "руйнівним економічним зростанням".

Спочатку найбільш загальні міркування. Застосування у все більших масштабах результатів техніко-технологічної модернізації в аграрному виробництві ламає усталені стереотипи про поділ галузей на прогресивні та застарілі чи віджилі. Переповідаючи відомий вислів К. Маркса щодо істотних відмінностей між економічними епохами, можна припустити, що технологічний рівень окремих видів економічної діяльності визначається не лише тим, що вони виробляють, а й тим, якими предметами і засобами праці здійснюється процес суспільного відтворення виробництва. Іншими словами, "аграрна економіка" у ХХІ ст. у сучасних умовах уже не відповідає уявленням про її

відсталість. Адже тут, доповнюючи одне одного, функціонують матеріально-речові фактори виробництва різних технологічних укладів — від стародавніх до найсучасніших.

У аналізованому нами контексті щодо заперечення пріоритетності сільського господарства в розвитку економік наводиться приклад ЄС, де "...в жодній країні аграрний сектор не є "локомотивом", проте і фермери, і всі жителі сільської місцевості мають пристойний рівень життя" [6, с. 258]. На наш погляд, це не зовсім коректне порівняння, оскільки частка доданої вартості сільського господарства у ВВП цих країн у разі менша (від 1% у Німеччині до 4% в Угорщині, Латвії, Польщі), ніж в Україні (10%). Зайнятість у сільському господарстві також корелює з наведеним показником. Маємо зважувати, що із спільного бюджету ЄС підтримуються як виробники так і споживачі продовольства, запроваджено високий рівень митно-тарифного захисту і вбудовано численні лабіринти технічних бар'єрів на шляху доступу до спільного аграрного ринку ЄС. Якщо обнуління мита для української агропродовольчої продукції за певними квотами — це суто політичне рішення, то вимоги до її якості і безпечності передбачають цілий комплекс контрольних заходів на відповідність стандартам, проходження акредитаційних інстанцій та безлічі інших процедур, що потребують великих коштів, численних зусиль та багато часу. Крім того, для підтримки конкурентоспроможності надаються суттєві експортні субсидії європейським фермерам.

⁵ Своєю назвою цей феномен зобов'язаний тому, що наприкінці 60-х — початку 70-х рр. у Голландії почалася розробка природного газу в Північному морі з розширенням його експорту. Економічні ресурси стали переміщатися в видобуток газу. "Голландська хвороба" в різні періоди вразила Норвегію, Великобританію, Мексику та інші країни.

На підтвердження нашої точки зору щодо упевненості про згубні наслідки для макроекономічної динаміки від надання пріоритетності сільському господарству, наведемо приклад Нідерландів. Це високорозвинена країна з інтенсивним сільським господарством. На експорт продовольства, напоїв і тютюну в середньому за 2011—2013 рр. припадає 12,1 % (для порівняння: на 3—4 в. п. більше, ніж в ЄС-28). Нідерланди займають перше місце за експортом агропродовольчої продукції — 47140 дол. США у розрахунку на один га сільськогосподарських угідь (для порівняння: в Україні — 307 дол. США) і п'яте — серед країн Єврозони за розміром економіки. Експортна орієнтованість аграрного сектора не завадила розвитку інноваційних технологій і тому, що ВВП на одну особу є одним з найбільших в ЄС — 43,3 тис. євро (для порівняння: в країнах Єврозони — 28,5 тис., в ЄС-28 — 25,5 тис. євро) [7].

Повернемось до аргументів, що мають нібито засвідчити про те, що аграрна економіка це вже вчорашній день цивілізаційного поступу, оскільки гальмує розвиток високотехнологічних галузей економіки.

Надмірна залежність національної економіки від мінливих цін зовнішніх ринків на експортно орієнтовану сільськогосподарську сировину (зернові, олійні культури та інші товари проміжного споживання із низькою доданою вартістю). Дійсно, такий ризик існує. Ціновий індекс FAO у річному розрахунку з 2011 по 2014 рік знизився для зернових культур на 41,4 пункти (17,2 %), для рослинних олій на 60,9 пункти (23,9 %). На цьому тлі боргові зобов'язання аграрних підприємств, що входять до складу українських агрохолдингів, протягом 2011—2013 рр. збільшилися з 58 до 102 млрд гривень [8]. А втім, маємо визнати, що сільське господарство не є унікальним у цьому значенні. Залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків і стану економік країн-імпортерів однаковою, а можливо навіть більшою мірою поширюється також на продукцію високотехнологічних галузей економіки.

Для зменшення залежності від кон'юнктури зовнішніх ринку бажано в першочерговому порядку: а) здійснювати системну політику імпортозаміщення; б) розширювати асортимент і географію експорту; в) підвищувати платоспроможний попит споживачів на внутрішньому ринку⁶; г) запроваджувати системний протекціоністський захист орієнтованих на експорт національних товаровиробників та ініціювати антидемпінгові розслідування проти недобросовісної конкуренції на внутрішньому ринку; д) у структурі експорту нарощувати частку товарів кінцевого споживання з більшою часткою доданої вартості, а в імпорті навпаки — скорочувати обсяги таких товарів.

⁶ Науково обґрунтованого рівня харчування не досягнуто: по м'ясу на 61%, молоку — на 54%, плодам, ягодам і винограду — на 57%.

Аналіз підсумків 2013 року порівняно з середніми показниками за 2001—2005 роки свідчить про актуальність перелічених заходів. За аналізований період, частка готових харчових продуктів у експорті зменшилась на 5,8 в. п., а в імпорті збільшилась на 11,1 в. п. (табл. 1). До того ж імпортна складова українського експорту сільського господарства, мисливства та пов'язаних з ними послуг також має тенденцію до збільшення з 0,34 у 2009 р. до 0,40 у 2011 році (при максимально можливому значенні цього показника — 1) [9, с. 28]. Вважаємо більшим ризиком для експортерів аграрної продукції залежність ціноутворення від цін на імпортовані енергоносії, сільськогосподарську техніку, хімічні засоби захисту рослин, насіннєвий і посадковий матеріал тощо. Скажімо, у 2013 р. із 2788 тракторів, придбаних товаровиробниками, лише 58 од. (2 %), було вироблено в Україні [10].

Ріст експорту сировинних сільськогосподарських товарів призводить до росту цін внутрішнього ринку та зниженню конкурентоспроможності національних товаровиробників. Рівень цін на сільськогосподарську сировину, як і на інші товари, визначається фундаментальними чинниками попиту і пропонування. Практика останніх років підтверджує високий рівень самозабезпеченості потреб України основними видами продовольства. За даними Державної служби статистики, у 2013 р. цей показник становив по зерну — 221%, овочам і баштанним — 101,2, картоплі — 97,2, молоку і молокопродуктам — 101,6, м'ясу і м'ясопродуктам — 93,4, яйцям — 109,7% [11]. Крім того, держава через механізм товарних і фінансових інтервенцій, сприяючи стабільності кон'юнктури внутрішнього агропродовольчого ринку, убезпечує таким чином від удару цінових сплесків усередині країни і ззовні.

На нашу думку, значно більшу небезпеку для цінової стабільності, порівняно з обсягами експорту сировинних сільськогосподарських товарів, мають нові внутрішні виклики, пов'язані з ознаками недобросовісної поведінки торгівельних мереж (ритейлерів), диспаритетом цін на продукцію сільського господарства і матеріально-технічні засоби для її виробництва, погодні катаклізми та інші ризики, на які не знайдено адекватної відповіді.

Спостерігається "втеча" капітальних інвестицій із обробних галузей економіки в сировинні, операції з нерухомості, послуги тощо. Дійсно, задекларований низці законодавчих актів і державних цільових програмах розвиток аграрного сектора економіки потребує значних інвестицій. У першу чергу у виробництво товарів кінцевого споживання. Фактично ж, як свідчать дані Державної служби статистики України, за 2010—2013 рр. обсяги виробництва харчової і переробної промисловості мали семикратне скорочення при одночасному збільшенні обсягів виробництва продукції сільського господарства та зростанні співвідношення до експорту у 2,7 раза проти 2000—2004 рр.

Таблиця 2. Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності в Україні та ЄС (у % до загального підсумку)

	Україна			Євросоюз		
	2004 р.	2012 р.	2004 р. +,- в. п. до 2012 р.	2004 р.	2012 р.	2004 р. +,- до 2012 р.
Промисловість	19,5	16,4	-3,1	31	16	-15
Сільське господарство	20,0	17,2	-2,8	5	6	+1
Будівництво	4,5	4,4	-0,1	х	8	х
Сфера послуг	56	62	+8	64	70	+6

Джерело: розраховано за статистичним збірником "Сільське господарство України" // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>; <http://www.Eurostat> (online data code lfsi_qrt_a, updated 19.10.11); <http://www.ec.europa.eu/eurostat/documtns/3930297/6309576/KS-01-13-753-EN-N.pdf>

Така диспропорція між темпами приросту виробництва сільськогосподарської продукції та її переробкою, свідчить про сировинну спрямованість експорту, в т. ч. дефіцитних для сільської місцевості робочих місць та втрату доданої вартості. Ця проблема аналізувалася нами в одній з публікацій, тому обмежимося найбільш загальною констатацією цього деструктивного явища [12, с. 3—8].

На теоретичному рівні вважається, що експортно-сировинна спрямованість економіки не сприяє перетіканню капіталу в високотехнологічні галузі, оскільки існує високий рентний дохід на класичні фактори виробництва [13, с. 13]. Проте аналіз капітальних інвестицій в сільське господарство за останні 13 років на дає однозначного підтвердження цієї тези. У 2013 р., порівняно з середнім показником за 2001—2005 рр., їх частка в цілому зросла на 2,2 в. п., або з 4,8 % до 7 %, а вартість основних засобів, навпаки, зменшилася на 3,6 в. п. і становила всього 4 % від загальної вартості серед усіх секторів економіки. Прямі іноземні інвестиції, за аналізований період, також мають від'ємну тенденцію і зменшилися до 1,3 % (табл. 1). При цьому частка високотехнологічної продукції в товарному експорті України становить лише 1,2 %, а обсяги імпорту цієї продукції в 4 рази перевищують експорт. Напевне, результатом чинником такого стану не є спеціалізація на експорті сільськогосподарської сировини. Причина в іншому. За роки незалежності в Україні не створено сприятливого інвестиційного клімату для бізнесу. Про це свідчать критично низькі міжнародні рейтинги держави за індексами глобальної конкурентоспроможності, економічної свободи, сприяння корупції тощо. За даними Світового банку, у рейтингу за критерієм ведення бізнесу Україна у 2014 р. посіла 96 місце. Це вище на 16 позицій проти попереднього року, але не відповідає задекларованій моделі випереджального розвитку і необхідності капіталізації підприємницького потенціалу фізичних і юридичних осіб.

Загострюється боротьба між групами інтересів з поведінкою, орієнтованою на адміністративно-корупційну ренту, що підживлюється значною мірою за рахунок державних закупівель, різних преференцій, монополізації агропродовольчих ринків. Це явище дійсно має місце. Три чверті дер-

жавної підтримки надається агрохолдингам і великим підприємствам, а більшість малих формувань і фермерських господарств позбавлені такої можливості [14, с. 148]. Але пов'язувати це безпосередньо з переважно сировинним експортом продукції сільського господарства також не має вагомих підстав. Для того, щоб державну підтримку за різними програмами і заходами отримували не впливові оператори аграрного ринку, які наближені до владних структур, а малі і середні товаровиробники достатньо політичної волі керівництва Уряду та прийняття Верховною Радою України економічно обгрунтованих і соціально справедливих, а не лобістських нормативно-правових актів.

Щодо монополізації агропродовольчих ринків, то потенційно така загроза існує завжди, оскільки ринкова економіка не має вродженого імунітету проти спаду виробництва, інфляції та монополізму. Отже, держава має проводити цілеспрямовану регуляторну політику на пом'якшення чи запобігання таким деструктивним явищам незалежно від їх ініціаторів.

Надмірна концентрація земель сільськогосподарського призначення та доходів у вертикально інтегрованих агрохолдингових структурах призводить до вивозу капіталу із країни та нерціонального споживання. За даними науковців ННЦ "Інститут аграрної економіки", станом на початок 2013 р. під контролем агрохолдингів знаходилося більше 8,7 млн га сільськогосподарських угідь, або 23,5 % усіх площ і 41,3 % площ, які обробляються сільськогосподарськими підприємствами [15, с. 10]. Можна припустити, що ними ж контролюється не менше третини обсягів продажу рослинницької продукції та продуктів її переробки на внутрішньому ринку. Щодо "втечі капіталу" з України, то це знову ж таки залежить від багатьох факторів серед яких сировинно-експортна орієнтованість сільського господарства не є ключовою.

Масштаби впливу капіталу з України в останні роки сягнули загрозливого для національної безпеки рівня. Основною причиною залишається несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат у державі, політична, макроекономічна і валютно-курсова нестабільність, недосконалі грошово-кредитна та інвестиційна політика. Звідси пріоритетними напрямками діяльності

держави мають стати: забезпечення дієвого захисту права власників та інвесторів; специфікація прав власності на землю; стабільність законодавства та його імплементація до європейських вимог; подолання критичного рівня тінізації економіки; прискорення розвитку фінансових ринків країни у відповідності до світових стандартів; справжня боротьба з корупцією, особливо у зовнішньоекономічній сфері тощо.

Стосовно нераціонального споживання, то ця проблема знаходиться за межами нашого дослідження і належить до соціально відповідальної поведінки окремих представників кланово-олігархічних угруповань та морально-етичних характеристик бізнес середовища в цілому.

В інтегральному підсумку відбувається консервація архаїчної структури та видів зайнятості населення. В Україні, за період 2001—2013 рр., частка сільського господарства у валовій доданій вартості знижується, хоча і має суттєве значення (10 % за 2013 р.). З урахуванням пов'язаних з ним галузей та харчової промисловості частка аграрного сектору зростає до 20 %. Рівень зайнятих безпосередньо в сільському господарстві України, порівняно з ЄС, залишається майже втричі вищим — 17,2 % проти 6 %. Помітно менше працюючих у будівництві (на 3,6 в. п.) та сфері послуг (на 8 в. п.) (табл. 2). Разом з тим, маємо враховувати, що це показники з урахуванням категорії самозайнятих у сільському господарстві. За даними статистичного обстеження, у 2014 році в особистому селянському (підсобному) господарстві налічувалося 3,2 млн осіб, що на 26,9 % більше, ніж за даними такого ж обстеження, станом на 1 листопада 2005 року [16, с. 32]. Частка найманих працівників сільського, лісового і рибного господарства становить лише 5,6 % [17]. Тобто майже відповідає середньоєвропейському рівню. Порівняно з Польщею, Грецією, Латвією, Литвою і Словенією в Україні найманих працівників, зайнятих у сільському господарстві, навіть менше (табл. 2).

Галузева структура зайнятості сільського населення за місцем проживання також свідчить про позитивну динаміку на користь не аграрних (альтернативних) видів економічної діяльності. За останні 10 років частка зайнятих в аграрній галузі зменшилась з 50,6 % до 35,3 %. Водночас дещо зросла зайнятість у оптовій і роздрібній торгівлі та послугах з ремонту техніки (з 6,7 до 8,2 %), в освіті (з 15,2 до 19,6 %), в охороні здоров'я і соціальній допомозі (з 6,3 до 6,6 %) та інших видах діяльності [18].

На наш погляд, у контексті нашого аналізу доцільніше розглядати структуру зайнятості населення не лише за видами економічної діяльності, а також за професійними групами на рівні Класифікатора професій. У 2013 р. в економіці України за цією ознакою із понад 20 млн осіб кваліфікованих робітників з інструментом було — 12 %; робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин — 11,6 %;

зайнятих найпростішими професіями всього — 22,7 %, а в сільському господарстві у 2,2 раза більше — 49,6 % [19]. (Для порівняння: ця професійна група в країнах ЄС становить від 3 % у Швеції до 10 % у Словаччії і Чехії). Іншими словами, проблемою є відсутність інноваційних робочих місць п'ятого — шостого технологічного укладів і відповідно незатребуваність висококваліфікованої робочої сили економікою.

Відбувається деградація людського і соціального капіталу в галузі та в сільській місцевості в цілому. Загально визнано, що за період ринкових трансформацій в аграрній сфері відбулися як позитивні так і негативні зміни. Усе залежить від концептуального вибору критеріїв за якими оцінювати ці зміни. З позицій економічної політики, передача реформованими підприємствами об'єктів соціальної інфраструктури на баланс сільських (селищних) рад, це позитивний захід, оскільки позбавив товаровиробників від непрофільної діяльності і сприяв максимізації їх прибутку. З позицій політичної економії, яка враховує інтереси селян, — це дискримінаційна економічна політика. Адже приватні підприємства, дбаючи про матеріально-речові фактори виробництва, обмежили турботу про найманих працівників, як правило, мінімальною заробітною платою, яка не забезпечує навіть просте відтворення робочої сили. У середньому за 2010—2013 рр. заробітна плата у цій галузі становила лише 69,2 % від її рівня в економіці держави, а її частка у витратах підприємств на виробництво сільськогосподарської продукції у 2013 році дорівнювала 7,6 %. Це в 4,4 раза менше проти 1990 року [20].

Регресивні тенденції щодо стану людського і соціального капіталу у сільській місцевості лише опосередковано пов'язані з традиційно сировинною структурою експорту аграрного сектора економіки. Їх не можна також виправдати неминучими втратами перехідного періоду, чи відсутністю досвіду ринкових аграрних перетворень. Основна причина, на нашу думку, полягає в тому, що реформування відносин власності на землю, інші засоби виробництва та його результати здійснено за рахунок безпрецедентного погіршення рівня і якості життя селян та виснаженням у різний спосіб сільської економіки. Мимоволі виникають історичні паралелі, пов'язані з успадкуванням від централізовано-планової економіки залишкового бюджетного принципу щодо розвитку освіти, медицини, культури, спорту, комунально- побутових послуг, будівництва сільських доріг тощо. Оскільки соціальні видатки економічною наукою розглядалися як непродуктивні витрати. Хоча саме вони безпосередньо впливають на формування й використання людського і соціального капіталу на селі.

На відміну від згаданого залишкового принципу, угодою про асоціацію України з Євросоюзом (гл. 17) сільське господарство та розвиток сільських територій, розглядаються як органічне ціле. Тобто сповідується політекономічна парадигма, в епіцентрі якої знаходиться людина, її всебічний роз-

виток як стрижнева мета соціально-економічних перетворень. Передбачається співробітництво для зближення політик і гармонізація законодавства у п'яти найбільш значимих для добробуту селян напрямках — зайнятість, екологія, сільська територія, сільське господарство і ринок продовольства.

Для цього має бути прийнята та діяти активна проселянська політика, спрямована на реалізацію запланованих загальнодержавних і регіональних інвестиційних проектів на засадах державно-приватного партнерства у розбудову інфраструктури сільської економіки — зведення селянських садиб, будівництво доріг місцевого значення, розвиток мережі оптово-роздрібних сільськогосподарських ринків, створення умов для продуктивної самозайнятості членів сімейних ферм і особистих селянських господарств, для діяльності виробничих і обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, формування рекреаційних територій, збільшення площ меліорованих земель й органічного виробництва, а також відновлення й збереження родючості ґрунтів тощо.

Інтегральним критерієм активної державної аграрної політики мають бути європейські стандарти життя в сільській місцевості, збереження наявних і створення нових робочих місць, належні умови для комфортного проживання й гідної праці, а також підвищення престижності усіх (не лише аграрних) професій, затребуваних на селі та привабливості сільського способу життя, особливо серед молоді.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Україна, реалізуючи європейський вектор розвитку, має реальний шанс здійснити ривок від "житниці", або "сировинного придатка" Європи і світу, до повноцінного "продовольчого кошика" з різноманітним асортиментом переважно екологічно чистих продуктів. Для цього необхідно перейти від декларативності щодо пріоритетності сільського господарства до науково обґрунтованої протекціоністської політики стосовно національних товаровиробників на всьому маркетинговому ланцюгу з урахуванням значущості аграрної галузі у гарантуванні продовольчої безпеки населення, багатофункціональної ролі в умовах сталого сільського розвитку, особливо з питань функціонування ринку праці та зайнятості, відновлення потенціалу людського і соціального капіталу на селі, органічного виробництва, місцевого самоврядування з відповідним ресурсним забезпеченням та необхідності посилення державного контролю за сільськими територіями.

У подальшому є нагальна потреба в опрацюванні методологічних підходів до зміни вектора аграрної політики, спрямованої на пріоритетність галузі сільського господарства, як точки інноваційного росту національної економіки в умовах зони вільної торгівлі з Євросоюзом на довготривалу перспективу.

Література:

1. Гайдуцький П.І. Незалежна економіка України. — К.: ТОВ "Інформаційні системи", 2014. — 528 с.; Ковальчук Т.Т. SOS — в Україні неоколоніальна модель валютної політики // Економіка України. — 2014. — С. 4—13; Могильний О.М. Стан і перспективи розвитку аграрної сфери та сільського ринку праці / Ринок праці сільської місцевості: стан та перспективи функціонування. — К.: ТОВ "ДКС Центр", 2013. — 226 с.; Міф про Україну — житницю світу. Чому аграрний сектор не може стати локомотивом економіки. Тиждень, № 33 (301), 22 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/Economics/87077/PrintView>
2. Тиждень. — № 33 (301), 22 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/Economics/87077/PrintView>
3. Єщенко П.С. Світу потрібен новий вектор розвитку: від bubbleeconomics — економіки людини // Економіка України. — 2014. — № 6. — С. 4—23.
4. Ореховский П. Структурализм как памфлет (О книге Э.Райнерта "Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными", 2-е изд.) // Вопросы экономики. — 2014. — № 12. — С. 147—153.
5. Мацко Н.А. Экономический рост в ресурсоориентированных странах // Экологія і природоорієнтованість. — 2013. — Випуск 16. — С. 27—33. — Електронна версія.
6. Гайдуцький П.І. Незалежна економіка України / П.І. Гайдуцький. — К.: ТОВ "Інформаційні системи", 2014. — 528 с.
7. Enlargement countries — Labour market statistics — 2014 edition Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-catalogues/-/KS-01-13-753>
8. Найбільші агрохолдинги України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.aqri-survey.com.ua>
9. Серебрянський Д.М., Зубрицький А.І. Вертикальна спеціалізація в зовнішній торгівлі країн, що розвиваються: приклад України // Економіка України. — № 8. — 2014. — С. 19—33.
10. Статистичний бюлетень "Купівля матеріально-технічних ресурсів для виробничих потреб сільськогосподарськими підприємствами у 2013 році" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Статистичний бюлетень "Сільське господарство України за 2013 рік" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Могильний О.М., Орлатий М.К. Експортувати товари, а не робочу силу // Ринок праці та зайнятість населення. — 2012. — № 3. — С. 3—8.
13. Москаленко О.М. Випереджальний економічний розвиток: теоретико-інституціональні засади і проблеми реалізації в Україні // Економіка України. — 2014. — № 8. — С. 4—19.

14. Гайдуцький П.І. Незалежна економіка України / П.І. Гайдуцький. — К.: ТОВ "Інформаційні системи", 2014. — 528 с.

15. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / [за ред. М.Ф. Кропивка]. — К.: ННЦ ІАЕ, 2013. — 38 с.

16. Статистичний збірник "Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України" // Держстатслужба України. — К.: 2014. — 187 с.

17. Статистичний збірник "Економічна активність населення України 2013 рік" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

18. Статистичний збірник "Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України" // Державна служба статистики України. — К.: 2014. — 187 с.

19. Статистичний збірник "Економічна активність населення — 2013" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

20. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за різні роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

References:

1. Hajduts'kyj, P.I. (2014), *Nezalezhna ekonomika Ukrainy. [Independent Ukraine economy], Informatsijni systemy*, Kyiv, Ukraine; Koval'chuk, T.T. (2014), *SOS — v Ukraini neokolonial'na model' valiutnoi polityky [SOS — the neo-colonial model of monetary policy in Ukraine]*, *Ekonomika Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

2. Mogylnyi, O.M. (2013), *Stan i perspektyvy rozvytku ahrarynoi sfery ta sil's'koho rynku pratsi / Rynok pratsi sil's'koi mistsevosti: stan ta perspektyvy funkcionuvannia [State and prospects of development of the agricultural sector and the rural labour market / The labour market in rural areas: status and prospects of functioning]*, TOV "DKS Tsentr", Kyiv, Ukraine.

3. Shavaliuk, L. (2013), "The myth of Ukraine as the granary of the world. Why the agricultural sector cannot become an engine of the economy", *Tyzhden'*, [On line], vol. 33 (301), available at: <http://www.tyzhden.ua/Economics/87077/Print View> (Accessed 5 January 2015).

3. Yeschenko, P.S (2014), "The world needs a new vector of development from the bubble economy to the human economy", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 6, pp. 4—23.

4. Orekhovskij, P. (2014), "Structuralism as a pamphlet (About the book by Erik Reinert "How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor" 2nd ed)", *Voprosy jekonomiki*, vol. 12, pp. 147—153.

5. Matsko, N.A. (2013), "Economic growth in the resource-rich countries", *Ekolohiia i pryrodokorystuvannia*, vol. 16, pp. 27—33.

6. Hajduts'kyj, P.I. (2014), *Nezalezhna ekonomika Ukrainy. [Independent Ukraine economy], Informatsijni systemy*, Kyiv, Ukraine.

7. Eurostat (2014), "Enlargement countries, Labour market statistics", On line, available at: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-catalogues/-/KS-01-13-753> (Accessed 5 January 2015).

8. State Statistics Service of Ukraine (2013), *Major agricultural holdings in Ukraine* On line, available at: <http://www.aqrisurvey.com.ua> (Accessed 5 January 2015).

9. Serebrians'kyj, D.M. and Zubryts'kyj, A.I. (2014) "Vertical specialization in foreign trade of developing countries: the example of Ukraine", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 8, pp. 19—33.

10. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Statistical bulletin "Purchase of material and technical resources for farm production in 2013", On line, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 5 January 2015).

11. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Statistical Yearbook "Agriculture in Ukraine in 2013", On line, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 5 January 2015).

12. Mogylnyi, O.M. and Orlatyj, M.K. (2012), "Export goods rather than labour", *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleennia*, vol. 3, pp. 3—8.

13. Moskalenko, O.M. (2014), "Advancing economic development: theoretical and institutional foundations framework and problems of implementation in Ukraine" *Ekonomika Ukrainy*, vol. 8, pp. 4—19.

14. Hajduts'kyj, P.I. (2014), *Nezalezhna ekonomika Ukrainy. [Independent Ukraine economy], Informatsijni systemy*, Kyiv, Ukraine.

15. Kroptyvka, M.F. (2013), *Rozvytok ahrarynykh kholdynhovykh formuvan' ta zakhody z posylennia sotsial'noi spriamovanosti ikhn'oi diial'nosti [Development of agricultural holding units and measures to enhance their social commitment]*, NNTS IA, Kyiv, Ukraine.

16. State Statistics Service of Ukraine (2014), "Statistical Yearbook "Socio-economic status of rural settlements in Ukraine", *Derzhstatsluzhba Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

17. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Statistical Yearbook Economic activity of the population of Ukraine in 2013" On line, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 5 January 2015).

18. State Statistics Service of Ukraine (2014), "Statistical Yearbook Socio-economic status of rural settlements in Ukraine, *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

19. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Statistical Yearbook "Economic activity of the population of Ukraine in 2013", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 5 January 2015).

20. State Statistics Service of Ukraine (2015), "Statistical Yearbook "Agriculture in Ukraine", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 5 January 2015).

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015 р.